ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سەيلىي چاققان كىم؟

تۇرسۇن قاھارى

(سوۋېت ئىتتىپاقى)

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى سەھنىلىرىدە، گېزىت - ژۇرناللاردا، مەكتەپلەر ئۈچۈن تەييارلانغان دەرسلىك كىتابلاردا، رادىئو پروگراممىلىرىدا «سەلەي چاققان لەتىپىلىرى» دېگەن نام ۋە شۇ نام ئاستىدە ماقالە ۋە تونۇشتۇرۇشلار كۆپمېنىشكە باشلىدى. شۇنىڭدىن بېرى «سەلەي چاققان زادى كىم؟ ئۇنىڭ ئەسىرىدىن ئەپەندىدىن قانداق ئايرىمىسى بار؟» — دېگەن سوئاللارمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. راستىنى ئېيتقاندا، ساتىرا ۋە كۈلكىلىك لەتىپىلەردە بۈگۈنكى دەۋرگىچە بولغان ئەدەبىياتتا «ئەسىرىدىن ئەپەندى» دېگەن بىر ئوبراز مەلۇم ۋە مەشھۇر ئىكەنلىكىنى كۆپچىلىك بىلىپ كەلگەنىدى. ئەمدىلىكتە بولسا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساتىراسىدا «سەلەي چاققان» دېگەن نام مەيدانغا چىقتى.

ئەسىرىدىن ئەپەندى ئۇزۇن ئەسىرلەردىن تارتىپ جەنۇبىي ئافرىقا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يىراق شەرقتە ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىدا كۈچلۈك ساتىرا ۋە ئۆتكۈر يۇمۇرلۇق لەتىپىلىرى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلدى. ئەمما ئەسىرىدىن ئەپەندىنىڭ قاچان تۇغۇلغان، قايسى دۆلەتتە ياشىغان ۋە قايسى مىللەتكە مەنسۇپ ئادەم ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئەدەبىياتتا تۇرلۈك - تۇرلۈك كۆزقاراشلار ۋە پىكىرلەر مەۋجۇت. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئەسىرىدىن ئەپەندى توغرىسىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە ئۇنىڭ لەتىپىلىرى دۇنيادىكى نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىندى. تەڭسىزلىكلەر ھۆكۈم سۈرگەن كونا جەمئىيەتتە ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان - تەرى ھېسابىغا ياشىغۇچى پادىشاھ، بەگ - خانلار، سودىگەرلەر، موللىلار، ئىشان - قازىلارنىڭ ئاچكۆزلۈكىنى خىلمۇخىل ھىيلە - مىكىرلىرىنى پاش قىلىش ئۈچۈن ساتىرا ھەم يۇمۇردىن پايدىلانغان. مانا شۇنداق خەلق ئاممىسىنىڭ ئوپتىمىستىك روھىنى، خەلقنىڭ كۈچىنى، ئەقىل - ئىدراكىنى ۋە سەزگۈرلۈكىنى ئاماليش قىلىدىغان خەلق ساتىراسى يازما ئەدەبىيات پەيدا بولغان دەۋرگىچە خەلق فولكلورى ئىچىدە بارلىققا كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. كېيىنرەك يازما ئەدەبىيات بىلەن بىللە ئۆسۈپ راۋاجلاندى.

خەلق ئارىسىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز دانالىرى چىقىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ دانىشمەنلىكىنى خەلققە قىزىق، چۈشىنىش-

لىك قىلىچ بەرىش مەقستىدە كۆلكە ۋە يۇمۇرنىڭ يۇقىرى ئۇنۇمىدىن پايدىلاندى. بۇ لەتىپىلەردە قىسقا ھەم ئاددىي، سىيۇژېتلىق ۋەقەلەر ئوچۇق ۋە ئىخچام كۆرسىتىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئاسان تارقاپ كەتتى. مانا شۇنداق ئۆتكۈر ساتىرىغا ئىگە بولغان لەتىپىلەرنىڭ ئىجاد ئىتىلىشىگە سەۋەب بولغان نەسىرىددىن ئەپەندى ئوبرازى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئىچىدىمۇ بېيىپ باردى.

قەدىمىي دەۋرلەردىن تارتىپ دۇنيا فولكلورىدا مەشھۇر بولغان نەسىرىددىن ئەپەندىنى ھەر بىر مىللەت ئۆز مىللىتىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشتى. لېكىن نۇرغۇن خەلقلەرنىڭ كوللېكتىپ ئىجادى بىلەن ئۆسۈپ تەرەققىي قىلغان نەسىرىددىن ئەپەندى ئوبرازى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ بىر پۈتۈن ئىجابىي ئوبرازى بولۇپ قېلىۋەردى.

نەسىرىددىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ئۇيغۇر خەلق فولكلورى ئارىسىدا خېلى قەدىمدىن تارتىپ مەلۇم بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن چىققان قىزىقچى، ئۇستا گەپچىلەر، لەتىپىچىلەر نەسىرىددىن ئەپەندى ئىسمى بىلەن يېڭى - يېڭى ئىجادىي لەتىپىلەرنى كەشىپ قىلىپ، ئۇنى ئومۇمىي خەلق ساتىرىسىغا ئايلاندۇردى ۋە نەسىرىددىن ئەپەندى ئوبرازىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۇردى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان نەسىرىددىن ئەپەندىلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ، قايناق ھاياتنىڭ ھەقىقىي ۋەكىللىرى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى.

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن سەنئەتتە يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە. تۇرمۇش كەچۈرۈشتە خۇش چاقچاق، ئويۇن - كۈلكىنى ئۆزلىرىگە كۈندىلىك ئادەت قىلىپ ياشاپ كەلگەن خەلق. ئەنە شۇنداق خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ھاياتىغا ماسلاشقان مەشرەپ، تەوي - تۆكۈن، بەزمە ۋە سەيلىلەردە خەلق ئىچىدىن كۆپلەپ ناخشىچى، قىزىقچى، ماھىر لەتىپىچى، سۆزمەن، قوشاقچى ۋە مەددىاھلار يېتىشىپ چىققان. شۇنداق ئادەملەر ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ فولكلورىدا چوڭ ئورۇن ئىگىلەيدۇ. شۇلارنىڭ ئىچىدە تونۇلغانلىرى قەشقەر تەۋەسىدە ئۆتكەن سەلەي چاققان، مەتيار خەلپىتىم، تۇرپاندا موللا زەيدىن، غۇلجىدا ئىمىرخان خوجا ۋە باشقىلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدەك خەلق قىزىقچىلىرىنى ھەر شەھەرنىڭ ھەر بىر مەھەللىسىدىن تېپىش مۇمكىن.

سەلەي چاققان ئۇيغۇر تارىخىدا ھەقىقىي بولۇپ ئۆتكەن تارىخىي شەخس. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەلق ساتىرىسىنىڭ تىپىك ئوبرازى. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ مەشھۇر ساتىرچىسى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلقىغە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇنىڭدەك سەلەي چاققان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىچىدىن چىققان ئاددىي ئادەم ھېسابلىنىپ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ، خەلقنىڭ مۇڭ - زارىنى كۆيلىگەن ۋەتەنپەرۋەر قىزىقچى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان لەتىپىلىرى خەلق ئېغىز ئىجادىنىڭ ئونتۇلماس ھېكمەتلىك سۆزلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

سەلەي چاققان مەمەت ئوغلى 1790 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ توققۇزاق ناھىيىسىگە قاراشلىق ئوپال يېزىسىدا كەمبەغەل ناۋاي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى مەمەت قەشقەرنىڭ مەشھۇر ھۇنەرۋەنلىرى-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دىن بىرى ئىدى، شۇنداقلا مەمەت داڭلىق راۋابچى، گەپكە ئۇستا قىزىقچى ئادەم ئىدى. ھەر يىلى قەشقەر ئاپاق خوجا سەيلىسىدە راۋاب چېلىپ، غەزەل ئوقۇيدىغانلارنىڭ بىرسى بولۇپ، سەلەي كىچىك چېغىدىن راۋاب چالالايدىغان، ئاتىسىنىڭ غەزىلىگە قوشۇلۇپ غەزەل ئېيتالايدىغان، تۇغما قابىلىيەتلىك غەزەلخان ئىدى. سەلەي ھەمىشە خەلق داستانلىرى، خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئېيتىلىشىغا زەن قويياتتى. ئاتىسىنىڭ ئېيتقان قىسقا-قىسقا مۇڭلۇق قوشاقلىرىغا ئۆز قەلبىدىن ئورۇن بېرەتتى. سەلەي چاققان ئاتىسىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا قەشقەر ھېيتكاھ مەدرىسىدە ئىككى يىلچە ئوقۇپ بىلىم ئالغان. شۇ جەريانىدا ئۇ، ئۇيغۇر ۋە شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئەرەب تىلىدىن بىرئاز خەۋەردار بولىدۇ. ئەنە شۇ چاغلاردا قوشاق ۋە بېيىتلارنى يېزىشقا كىرىشىدۇ.

سەلەي چاققان 14 - 15 ياشلىرىدىن تارتىپ خەلق ئىچىدە تونۇلۇشقا باشلىدى. شۇ يېشىدىن تارتىپ راۋاب چېلىپ، قوشاق قېتىپ، خەلقنىڭ كۇي ۋە غەزەللىرىنى ئۆز راۋابىدا جارى قىلىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرگەن خەلق ئاممىسى سەلەينى ماختاپ، ئۇنىڭ نامىنى پۈتۈن قەشقەرگە يايدى. ئۇ قەشقەرنىڭ كۆپلىگەن يەرلىرىنى سايا‌ھەت قىلغاندىن تاشقىرى يەكەن، خوتەنگە بېرىپ، ئۇ يەردىكى مەشھۇر خەلق سەنئەتچىلىرى، ساتىراچى ۋە قوشاقچىلارنىڭ ئىجادىيەتلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا خەلق ساتىراچىسى ئەخمەتشاھ قاريقاشىنىڭ ئەسەرلىرىنى خەلق ئاغزىدىن ئاڭلايدۇ ۋە ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىدۇ. خۇسۇسەن خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئىخچام، ئاددىي تىلى ئۇنىڭ بىلىم ۋە چۈشەنچە دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىدۇ. ئۇ تىنماي ئۆگىنىش جەريانىدا خەلقنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى، بېيىت، تەمسىل ۋە ماقالىلارنى يادقا ئالىدۇ. سەلەي ئۆزاق ئۆتمەي خەلق ئىچىدە «راۋابچى، قىزىقچى» بولۇپ تونۇلىدۇ. گەپ-سۆزدە ھازىرجاۋابلىقى بىلەن «سەلەي چاققان» نامىغا مۇيەسسەر بولىدۇ.

قەشقەر ھاكىمى زۇھۇرىددىن بەگنىڭ ئالۋاڭ-ياساقلىرى خەلق ئۈستىگە ئېغىر چىلىق كەلتۈرىدۇ. مانا شۇ زۇھۇرىددىن بەگ زۇلۇمىدىن نەپرەتلەنگەن سەلەي چاققان خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ مۇڭىنى كۈيلەپ، يېڭى لەتىپىلەر ۋە كەمبەغەللەرنىڭ دىلىغا ئارام بېرىدىغان قوشاقلارنى توقۇيدۇ. مەسىلەن:

ئېتىمنى سورىساڭ سەلەي،
قەشقەر بېشى ئوپالدىن.
راۋاب چېلىپ ئويناغان،
زادى قورقماي ئامبالدىن.

قەشقەردىكى ھېيتكاھىم،
جىمى ئالەمگە داڭ كەتكەن.
راۋابىم تارىدۇر بۇلبۇل،
يەر يۈزىگە چاڭ كەتكەن.

سەلەي چاققان خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان، بەگ ۋە ئامبالارنىڭ ھىيلە-مىكرىگە خەنجەر بولۇپ سانجىلدى. «يول بىلگەن ئامبالدىن قورقماس»، «بوزەك ئەتكەننى كومزەك ئەت»، «بىزنى باپلايمىز دېگەننى ئەگرى ساپلايمىز» دەپ مەيدانغا چىققان.

مانا شۇنىسى خاراكتېرلىككى، سەلەي

چاققان لەتىپلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىپ كەتكەن. ئۇ مەھەللە ۋە شەخسلەرنىڭ ئولتۇرۇشلىرىدا ئۆتكەن سارايۇەن ۋە يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ قىزىقچىسى ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان لەتىپلىرى ۋەتەنداشلىرىغا دەرمان بولۇپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ سىنىپىي قورالىغا ئايلانىدى. سەلەي چاققان ئوبرازى خەلق تىلىدا ئۇنىڭ سەزگۈرلۈكى ھەم قىزىقچىلىقى بىلەنلا مەشھۇر بولماي، بەلكى جاپاكەش خەلقىمىزنى ياد قىلغۇچى بىر ئوبراز سۈپىتىدە ھەم مەشھۇر. سەلەي چاققان دەسلەپ قەشقەر تەۋەسىگە، كېيىنرەك پۈتكۈل شىنجاڭغا تونۇلدى. ئۇنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن لەتىپلىرى، ھېكمەتلىك سۆزلىرى ۋە قوشاقلىرى خەلق ئىچىدە ساقلانماقتا. سەلەي چاقىنىڭ ئىجادىي ئىشلىرى 1944 - يىلىدىن كېيىن قولغا ئېلىندى.

ئۇنىڭ ھاياتى ۋە لەتىپلىرىنى بىرىنچى قېتىم فولكلورىست داۋۇت تۇرەخمەتوۋ خەلق ئىچىدىن يىغىپ، رەتلەپ خەلققە **تونۇشتۇردى**. ئۇ ئۇرۇمچىدە چىقىدىغان «**شىنجاڭ** رەسمىلىك ژۇرنىلى» نىڭ 1958 - **يىلى 2** - سانىدا ئېلان قىلىندى. سۆرىتىنى ئۇيغۇر رەسسامى غازى ئەمەت، شۇ ژۇرنالدا نامايىش قىلدى.

1960 - يىلىدىن باشلاپ كۆپ مىللەتلىك سوۋېت ئىتتىپاقىدا سەلەي چاققان ھاياتى ۋە پائالىيىتى ھەققىدە ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىك قوللانمىلىرىغا تونۇشتۇرۇشلار كىرگۈزۈلدى. گېزىت-ژۇرنالىلاردا ئۇنىڭ لەتىپىلىرى ئورۇن ئالدى. ئۇنىڭغا بېغىشلاپ «سەلەي چاققان سەيلىدە» سەھنىسى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتى. قازاقىستان، ئۆزبېكستان، قىرغىزستان، تاتارىستان ۋە باشقىرىستانداكى ساتىرىك ژۇرنالىلاردا سەلەي چاققانىنىڭ سۈرىتى بىلەن لەتىپلىرى بېرىلدى.

1984 - يىلى داۋۇت تۇرەخمەتوۋ توپلاپ نەشرگە تەييارلىغان «سەلەي چاقان لەتىپلىرى» كىتابىنى ئالمۇتادىكى «يازغۇچى» نەشرىياتى **نەشر قىلدى**.

1986 - يىلى ئالمۇتادىكى جۇمھۇرىيەتلىك دۆلەت ئۇيغۇر مۇزىكىلىق كومېدىيە تىياتىرى تۇرسۇن قاھھارى بىلەن ئى. قاسىموۋلار يازغان «سەلەي چاققان» مۇزىكىلىق كومېدىيىسىنى (ئۇنىڭ مۇزىكىسىنى كومپوزىتور شاھىمەردانوۋا يازغان) قازاقىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە نامايىش قىلماقتا.

سەلەي چاققان مەمەت ئوغلى 1850 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئۆتكۈر ۋە كۈلكىلىك لەتىپلىرى پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى ئۇچۇن ئاۋۋالقىدەكلا ئۆز ماھىيىتىنى يوقاتماي كەلمەكتە. سەلەي چاققان نامى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساتىرىسى ئارقىلىق دۇنياغا مەلۇم بولماقتا.

